

TÜRK İSLAM SİYASİ DÜŞÜNCEİ

Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla

Editörler

Mehmet AKINCI

Gökçe Nur ŞAFAK

Nisan 2016

Eğitimci Kamu Çalışanları Sendikası Yayınları

TÜRK İSLAM SİYASİ DÜŞÜNCEİ: TEŞEKKÜL DEVRİNDEN 18. YÜZYILA

Editörler: Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak

1. Baskı: Nisan 2016

ISBN: 978-605-66524-0-0

Eğitimci Kamu Çalışanları Sendikası Yayınları

Eğitimci Kamu Çalışanları Sendikası

Yayınları Adına Sahibi: İsmail Yıldız

Yayın No: 1

İletişim: www.eksenegitim.org

info@eksenegitim.org

Kapak Tasarım: Mevlüt Eren

Baskı: Azim Matbaacılık Büyük Sanayi 1. Cadde Alibey İşhanı 99/33 İskitler-
ANKARA

Tel: 0312 342 03 72

GAZZÂLÎ'NİN NASİHATÜ'L-MÛLÛK ADLI ESERİNDE HÛKÛMDARLIK TEORİSİ

Nurullah Yazar

Giriş

Hükümdarlara öğüt vermek için yazılan siyasetnâmelerin sayısı, özellikle V-VI. / XI-XII. yüzyıldan itibaren hatırı sayılır oranda artmıştı. Sâsânî kültürünün etkisinin artması, İslam coğrafyasının çok parçalı siyasi yapısı ve bu yapı içerisindeki siyasal ve dinî çatışmalar bu artışın sebepleri içerisinde gösterilebilir. Gazzâlî¹ (ö. 505/1111), Nizamülmülk² (ö. 485/1092), Maverdî³ (ö. 450/1058), Yusuf Has-Hacib⁴ (ö. 470/1077), Turtuşî⁵ (ö. 520/1126) ve Sühreverdî⁶ (ö. 563/1168) gibi birçok isim, sahip oldukları ideal yönetim anlayışlarına dair fikirlerini ve önerilerini içeren eserler kaleme almışlardır. Eserlerinde Kuran-ı Kerim'den, hadislerden, peygamberlerin, halifelerin ve İslam âlimlerinin hayatlarından örnekler vererek İslamî dönemden referanslara yer verdikleri gibi, başta Sâsânî hükümdarlarının hayatları olmak üzere Roma, Bizans, Hind ve Çin hükümdarlarının hayatları ile Sokrates, Aristoteles, Zu'l-karneyn gibi İslam öncesi dönemde yaşamış isimlerden de alıntılar yaparak görüş ve tavsiyelerini temellendirmeye çalışmışlardır. Aktarılan bu anekdotlar, müellifin bakış açısına uygun birtakım küçük uyarlamaları bünyesinde ihtiva etse de, devrin siyaset düşüncesinin anlamlandırılmasında son derece önemli yerleri vardır.

Siyasetnâme türü eserlerin hepsi aynı bölümlenmeye sahip olmamakla birlikte, birtakım ortak noktalarının bulunduğu da gözlemlenmektedir.

¹ Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, 505/1111, *Nasîhatü'l-Mülûk*, ba mukaddime, tashih ve haşiye: Celaeddin Hümâî, Çaphane-i Meclis, Tahran, hş. 1317 (1938).

² Nizamü'l-mülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b İshak et-Tusî, 485/1092, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

³ Maverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb Basrî, 450/1058, *el-Ahkâmü's-sultaniyye ve'l-vilayatü'd-diniyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985; *el-Ahkâmü's-sultaniyye: İslamda hilafet ve devlet hukuku*, trc. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2015.

⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Günümüz Türkçesine Aktaran: Reşit Rahmeti Arat, Kabaıcı Yay., İstanbul, 2008.

⁵ Turtuşî, Ebu Bekr ibn Ebi Rendeka Muhammed b. Velid b. Muahmmmed, 520/1126, *Sirâcu'l-Mülûk*, thk. Muhammed Fethî Ebû Bekr, ed-Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübniyye, Kahire, 1994; *Sirâcu'l-Mülûk: Siyaset ahlaki ve ilkelerine dair*, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.

⁶ Sühreverdî, Ebu'n-Necib Abdülkadir b. Abdullah b. Muhammed, 563/1168, *Nehcü's-süluk fi siyaseti'l-müluk: Yönetenlerin Yönetimi*, ed. Çığır Doğu Zorlu, İgi Kültür Sanat, Sanat 2008.

Çalışmamıza konu olan Nasihatü'l-Mülûk⁷ bağlamında bir değerlendirme yapacak olursak, Gazzâlî eserinde verdiği öğütlerde, hükümdarın hangi özellikleri haiz olması gerektiği, hükmederken hangi saiklerle hareket etmesi gerektiği gibi hususlara değinirken, ilaveten devlet memurlarına ve hükümdarlar nezdinde önemli bir yere sahip ilim adamlarına da uyarılarda bulunmuştur.

Gazzâlî, Nasihatü'l-Mülûk adlı eserini tahminen 499-505 / 1105-1111 yılları arasında kaleme almıştır. Eserin birinci bölümünde genel olarak, hükümdarlığın Allah'ın bir nimeti olduğu ve sultanın bu nimetten dolayı hesaba çekileceği üzerinde durmuştur. Ayrıca hükümdarda olması gereken nitelikler bu bölümün kapsamı içerisindedir. Eserin ikinci ve üçüncü bölümü, bürokratlarda aranması gereken özelliklere ayrılmıştır. Dördüncü bölüm hükümdarın yüceliği ve bağışlayıcılığı üzerinedir. Beşinci bölüm bilginlerin ve eski hükümdarların sözleri, altıncı bölüm akıllılık, yedinci ve son bölüm de kadınlara dairdir.

Nasihatü'l-Mülûk'ün Yazıldığı Siyasî ve Sosyal Ortam

Gazzâlî hem dinî düşünce açısından hem de siyaset düşüncesi açısından odak noktası isimlerden birisidir. Hatta İslam siyaset düşüncesi üzerinde başka hiçbir ismin onun kadar derin bir etki bırakmadığı söylenmektedir (Black 2011; 109). Nasihatü'l-Mülûk adını verdiği eserinde İslam medeniyetinin Fars-İslam (Perso-İslamic) sentezini ortaya koyan (Bagley: xvi) Gazzâlî'nin kitabında çizmiş olduğu ideal hükümdar portresini incelemeyen önce, eserin yazıldığı devrin siyasî ve sosyal durumuna göz atmak yerinde olacaktır. Bu ön bilgiler bize Gazzâlî'nin hareket noktalarını anlamlandırma açısından önemli ipuçları verecektir.

IV-VI. / X-XII. yüzyıl zarfında İslam coğrafyasının doğu yakasında yaşanan siyasî gelişmeleri mercek altına aldığımızda, Abbasî hanedan (750-1258) üyeleri arasında yaşanan halifelik mücadelelerinin kamu düzenini olumsuz etkilediğini görmekteyiz. Ardından Büveyhîlerin (932-1062) ideolojik baskıları sonucunda oluşan kaos ortamı ve son olarak Selçukluların (1040-1157) etkin bir siyasî güç olarak tarih sahnesinde yerini alması bölgede huzur ve istikrarın sağlanmasını geciktirmiştir.

⁷ Nasihatü'l-Mülûk'ün hangi Selçuklu sultanına ithafen kaleme alındığı, hangi dönemde yazıldığı, orijinalliği üzerine birtakım tartışmalar çağdaş çalışmalara konu olmuşsa da bu tartışmalar çalışmamızın kapsamında yer almamıştır. Bu konuyla alakalı bkz. F.R.C. Bagley, *Ghazali's Book of Counsel for Kings (Nasihat al-Muluk)*, University of Durham Publications, 1964.

Tuğrul Bey (1040-1063)'in Bağdat'a gelerek Şii saldırılarını durdurmasının ardından halifeden "*Doğu ve Batı'nın hükümdarı, halifenin ortağı ve dinin temeli*" unvanını alması ile bölgede bir nebze de olsa siyasal istikrar sağlanmıştır.⁸ Bununla birlikte, Sultan Melikşah (1072-1092)'in vefatının ardından geride taht üzerinde güçlü bir hâkimiyet kuracak olgunlukta çocuğunun olmaması⁹ ve muhteris isimlerin çatışma ve kaos ortamından yararlanarak şahsî menfaat elde etme adına şartlara göre değişkenlik arz eden güvenilmez bir siyaset takip etmeleri güven ve istikrar ortamının bir kez daha bozulmasına sebebiyet vermiştir. Büyük oranda, Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, çocukları Berkyaruk (1092-1104) ve Muhammed Tapar (1105-1118), kardeşleri Tutuş ile Arslan Argun arasında geçen taht mücadeleleri coğrafyayı, bir kez daha, kaos ve anarşiye sürüklemiş, bu durum başta Bâtınîler olmak üzere birçok aşırı grubun fikirlerini yaymasına imkan vermiştir. Hanbelî ve Şafîiler üzerinden süregiden kanlı mezhep mücadeleleri de coğrafyanın genelini yangın yerine çevirmiş ve İslam toplumunun huzurunu bozarak güven ve emniyet ortamını zayıflatmıştır.

Siyasî olayların seyrine baktığımızda, Selçuklu hanedan üyeleri Melikşah'ın ölümünü takip eden dönemin doğrudan doğruya en önemli figürleriydi. Buna mukâbil, onların gücü devletin bürokratik ve askerî işlerinde söz sahibi olan bir kısım emirlerin kişisel çıkarları uğruna uygulamış oldukları siyaset tarzıyla bağlantılı bir şekilde hızla azalıyordu. Selçuklu hanedanının ilk üç hükümdarı Tuğrul Bey, Alparslan (1064-1072) ve Melikşah güçlü kişiliklere sahip hükümdarlardı ve onların dönemlerinde Selçuklu emirleri, merkezî otoritenin gücü karşısında önemli oranda itaat altında tutulabiliyorlardı. Ancak, Melikşah sonrası yaşanan fetret devrinde, taht müddeilerinin başarısının büyük ölçüde emirlerden aldıkları desteğin boyutuna bağlı olması, emirlerin serbest bir şekilde hareket etmelerine ve kişisel çıkarlarını gözetmelerine imkân sağladı. Emirlerin menfaatleri uğruna taht üzerinde hak iddia eden hanedan üyeleri arasında sürekli saf değiştirmeleri, fetret döneminin uzamasına yol açarken, bu durumdan en

⁸ Geniş izahat için bkz. Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Tarihi [1040-1157])*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 101 vd.

⁹ Melikşah'ın Büyük Selçuklu tahtına geçmeye namzet dört oğlu vardı. Bunlardan Berkyaruk, Muharrem 474 / Haziran-Temmuz 1081 (Râvendî, s. 138), Muhammed Tapar, Şâban 474 / Ocak-Şubat 1082 (Râvendî, s. 152), Sencer, Recep 479 / Ekim-Kasım 1086 doğumlu idi. Melikşah'ın en küçük oğlu Mahmud'un yaşı ile alakalı kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Melikşah vefat ettiği sırada Mahmud'un yaşını; İbnü'l-Cevzi 5 yıl 10 ay (IX, 643), İbnü'l-Esîr ve Ebu'l-Fidâ 4 yıl birkaç ay (İbnü'l-Esîr, X, 184; Ebu'l-Fidâ, II, 213); Resîdü'd-Din 6 yıl (s. 55); Ahmed b. Mahmud 5 yıl 10 ay (II, 30), olarak kaydetmiştir.

fazla zararı da, doğal olarak, toplum görüyordu. Netice itibariyle, emirlerin sadakatlerindeki istikrarsızlığın, hüküm süren kronik emniyetsizlikte önemli bir faktör olduğunu söyleyebiliriz (Lambton 1954: 53). Yaşananların olumsuz etkisinin farkına varan ilk isim Sultan Berkyaruk olmuş ve sona kalan bir diğer taht müddeisi isim olan kardeşi Muhammed Tapar'a anlaşma teklif etmiştir (Hüseynî: 54; Ebu'l-Fidâ, II: 227; İbnü'l-Esîr, X: 370; Ahmed b. Mahmud, II: 40).¹⁰ Böylelikle uzun yıllar süren kaos ortamı yerini sükûnete bırakırken, toplum da bir nebze olsun rahat nefes alma fırsatı bulmuştur.

Siyaset arenasında yaşanan taht mücadelelerinin ortaya çıkardığı otorite boşluğunun bir diğer olumsuz etkisi de toplumun huzurunu bozan ve marjinal olarak tanımlanan akımların rahat hareket etme, fikirlerini yayma ve de taraftar bulmalarına zemin hazırlamasıdır. Bu dönemde Hasan Sabbah önderliğinde hareket eden Bâtınîler, kaybolan devlet otoritesinden istifade ederek Selçuklu coğrafyasında etkin bir unsur haline gelmiştir. Onların toplum üzerindeki zararlı faaliyetleri, devlet adamları ve kanaat önderlerine karşı giriştikleri suikast eylemleri bu dönemin önemli siyasî olayları arasındadır. Özetle açıklamaya çalıştığımız bu zor şartlara şahitlik eden Gazzâlî de, sahip olduğu tecrübe ışığında hükümdara doğru yolu göstermeye çalışmış ve bu yönde bir eser kaleme almıştır.

Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk'te Çizdiği Hükümdar Portresi

Siyasetnâmelerde ele alınan konular büyük oranda müellifinin dünya görüşü veya geldiği gelenek ile paralellik arz etmektedir. Fakihler nasihatlerinde olayların hukukî boyutlarını ele alırken, felsefi gelenekten gelen isimler genellikle Sâsânî mirasını kullanmışlardır. Esasen bunda Abbâsî devlet kurumlarının ve devlet kademelerinde yer verilen makamların önemli oranda Sâsânîlerden etkilenecek şekilde şekillendirilmesinin etkisi büyüktür. Sünnî siyaset ile siyasî gücün ana akımını ve onun dinî-hukukî sınırlarını belirleyen isimlerden birisi olan Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk adlı eserine baktığımızda ise, İslam dünyasındaki siyasal durumun Büyük Selçukluların tarih sahnesine çıkması ile kökten bir değişim geçirdiği ve bu değişimin siyaset teorisine değinen çalışmalara da yansıdığı bir dönemde kaleme alındığını görmekteyiz. Gazzâlî eserinde idare kurumunu temellendirme veya sistematik bir açıklamasını yaparak felsefi bir gerekçelendirmeye gitmek yerine hükümdarın davranışlarıyla ve hükümdarlığının pratik sonuçlarıyla ilgilenmiştir (Lambton 1954: 48).

¹⁰ Hüseynî, s. 54; Ebu'l-Fidâ, II, 227; İbnü'l-Esîr, X, 370; Ahmed b. Mahmud, II, 40.

Gazzâlî, eserinde hükmetmenin temelini adaleti koymuştur. Onun zihninde adaletin tesisi devletin sürekliliği için o kadar önemlidir ki, hükümdarın adaletle hükmedebilme adına gerekirse zorlayıcı tedbirler almaktan kaçınmaması gerektiğini vurgulamıştır (Gazzâlî 1938: 8). Yine o, hükümdarların ülkelerini kalkındırmak için gayret göstermeleri gerektiğini, bunun da ancak adalet ile mümkün olacağını belirterek, hükümdarın adil olmasıyla ülkenin mamur olacağını, ma'muriyetin malî gücü getireceğini, malî gücü olanların güçlü bir ordusu olacağını, güçlü ordunun hükümdarın bekâsını sağlayacağını, hükümdarın da kendi bekâsı için dinin bekâsını sağlaması gerektiği söylemiştir (Gazzâlî 1938: 48). Gazzâlî dünyanın mamuriyetini de harabiyetini de sultanın adilliği ile ilişkilendirmiştir. Eğer sultan adaletle hükmederse dünya müreffeh olur, halk da kendisini güvende hisseder. Buna mukabil, sultan zorba olursa da dünya harap bir yer olacaktır (Gazzâlî 1938: 41).

Gazzâlî'nin eserine bir bütün olarak yaklaştığımızda, adaletin nasıl tesis edileceğine dair verdiği öğütleri, sultanın şahsında olması gereken özellikler ve sultanın hükmederken dikkat etmesi gereken hususlar olarak başlıklandırabiliriz.

Sultanın Şahsında Olması Gereken Özellikler

Eserinin farklı yerlerinde hükümdar olacak kişide hangi hasletlerin olması gerektiğine dair açıklamalar yapan Gazzâlî, idareciliği Allah'ın nimeti olarak kabul etmiş, hükümdarların dünya işlerini düzene koymak, halkın refahını yükseltmek gibi görevleri yerine getirmek için Allah tarafından seçilmiş kişiler olduğunu, hükümdarın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (Zillullah fi'l-Arz) olduğunu unutmadan görev ve sorumluluklarının bilincinde olması gerektiğini hatırlatmıştır. Hükümdarın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olması sebebiyle ona itaat, Allah onu seçtiği için, zorunludur. Bu zorunluluğu temellendirirken de Nisâ Suresi 59. ayette geçen "*Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre itaat edin*" ifadesini delil olarak sunmaktadır (Gazzâlî 1938: 39-40).

Gazzâlî hükümdarlığın meşruiyetini "*ferr-i İzâdî*" (ilahi ışık/hak, karizma) kavramı ile temellendirir. Bununla birlikte o, bu kavrama İslamî gelenekten neredeyse hiç gerekçelendirilmemiş bir vurgu ekler (Lambton 1954: 51). Ona göre, hükümdarın Allah tarafından görevlendirilmiş olması anlaşılacak zorundadır. Bu sebepten dolayı ona itaat edilmeli, sevilmesi ve takip edilmelidir. Sultanlara muhalefet uygun bir davranış değildir. Onlara muhalefet edilmemelidir. Çünkü Allah yukarıda zikredilen ayette en üst perdeden hükümdara itaati emretmiştir (Gazzâlî 1938: 40, Lambton 1954: 51).

Gazzâlî'nin bu nitelendirmesini yukarıda ana hatlarıyla değinmeye çalıştığımız siyasî ortamın ışığında değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. Bağdat'ta irad edilen hutbede sultan olarak zikredilen ismin sürekli değişmesi neticesinde yaşanan belirsizlik durumu, ortaya çıkan bütün problemlerin ana kaynağı olarak görülebilir. Böyle bir atmosferde hükümdarın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilmesi, onun meşruiyetini sorgulanamaz hale getirecektir. Bu anlayışa göre hükümdarın sorgulanmaması ve yeni arayışlar içerisine girilmemesi de düzen ve istikrarın teminatı olacaktır.

Allah tarafından vazifelendirilmiş olmak, hükümdarın her istediğini özgürce ve hesapsızca yapabileceği anlamına gelmemektedir. Her ne kadar, ilahi bir desteğe sahip olsa da hükümdarın halkı idare etmek için birtakım meziyetlere haiz olması da gerekmektedir ki, Gazzâlî bunlara eserinin değişik yerlerinde değinmiştir. Gazzâlî'nin zikrettiği ve örnekler vererek açıkladığı özellikler şunlardır;

a. Hükümdarlık kesbî değil, vebîdir. Bir hükümdar sahip olduklarının kendisine Allah katından bir lütuf ve ihsan olduğunun bilincinde olmalı ve ona göre hareket etmelidir (Gazzâlî 1938: 8). Eğer nimetin kadr u kıymeti bilinmezse, Allah nimetini kulundan alır (Gazzâlî 1938: 1). Gazzâlî hadis olarak aktardığı ifadelerle de¹¹ hükümdarlık nimetinin ağır bir sorumluluk olduğunu, nimetin farkında olup adaletle hükmedilirse karşılığının cennet, adaletten uzaklaşıldığı halde ise azap olacağını izah etmiştir (Gazzâlî 1938: 9). İdarecinin Allah'ın hoşnutluğunu kazanmasını halkına karşı adil davranmasına bağlayan Gazzâlî, halkın hayır dualarıyla hükümdarı Allah'ın şefaatine nâil edebileceği gibi, beddualarıyla da gazabına uğratabileceğini belirtmiştir (Gazzâlî 1938: 39). Bu bağlamda dünyanın geçiciliğini hatırlatarak (Gazzâlî 1938: 25vd.), sultanın sahip olduğu hükümdarlık ve dünyalık mal-mülk sebebiyle gururlanmaması gerektiğini vurgulamış (Gazzâlî 1938: 1-2) ve her şeyin Allah'ın kudretinde olduğunu ve onun dileğinin dışında bir sonucun gerçekleşmeyeceğini ilave etmiştir (Gazzâlî 1938: 4).

¹¹ "Kıyamet gününde hiçbir gölge ve sığınagın kalmadığı zamanda halkına adil davranan hükümdar gölgelenir." (Gazzâlî, s. 8-9). Bir başka ifade "İnsanların Allah'a en sevilisi ve O'na en yakın olanı Adil başkan, Allah'a en sevimsiz ve O'na en uzak olanı zalim başkandır." (Gazzâlî, s. 9); Kullandığı bir diğer hadiste "Adil başkanın kıldığı her namazın yetmiş bin namaza eşit (Gazzâlî, s. 9) olduğuna dair hadistir. Ayrıca "kıyamet günü en şiddetli azaba uğrayacak olan zalim başkandır." (Gazzâlî, s. 10) Ve "Müslümanların işlerini yürütmek için başkan olan kimse evini koruduğu gibi onları da korumazsa cehennemde yerini hazırlasın." (Gazzâlî, s. 10)

b. **Tevazu ve Hilm.** Gazzâlî'ye göre hükümdarlar genellikle kibirli olurlar ve kibirlerinden dolayı küçük şeylere kızarlar. Kızgınlıkları da onları intikam peşine düşürür. Akıllı hükümdarın yapması gereken ise, kibirden uzak durup sınırlarına hâkim olarak, başta intikam olmak üzere, hükümranlığına zarar verecek ve tebaası arasında memnuniyetsizliğe yol açacak davranışlardan uzak durmaktır.

c. **Merhamet.** İdarecide olması gereken bir diğer özellik de merhamettir. Eğer hükümdar tebaasını zulüm ve baskı ile yönetmeye başlarsa emniyetsizlik ortaya çıkar. Zulüm maddî refahı getirse bile, eğer beraberinde güvensizlik de gelirse bu durum halk için uygun değildir. Aksine, gelirler düşük olsa bile, halk kendini güvende hissederse bu durum halk için daha uygundur (Gazzâlî 1938: 66).

d. **İhtiyaçları giderme.** Devletin huzurunun halkın mutluluğundan geçtiğini düşünen Gazzâlî'ye göre, hükümdar kapısına gelen hiç kimseyi boş çevirmemeli ve halkın ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Bu durum Gazzâlî'nin gözünde o kadar mühimdir ki, halkın mutluluğu için geçirilen zamanın nafîle ibadetlerle geçirilecek zamandan daha evlâ olduğunu vurgulamıştır (Gazzâlî 1938: 23).

e. **Kanaatkârlık.** Gazzâlî'nin, idarecilere bir diğer tavsiyesi de, hükümdarın her türlü işinde kanaatkâr olması gerektiği üzerinedir. Adaletin tesisi için kanaatkâr olmak gerektiğini aksi takdirde adaletin tesis edilemeyeceğini belirtmiştir (Gazzâlî 1938: 24).

f. **Dindarlık.** Gazzâlî'ye göre iyi hükümdarda bulunması gereken hasletlerden birisi de dindarlıktır. Hükümdar, dinî pratiklere hassasiyet göstermeli, farzları vaktinde eda etmeli, ayrıca da sünnetin çizdiği rotadan ayrılmamalıdır. Faziletli insanlara hürmet etmeli, kötülük yapanları cezalandırmalı, herkesi hayra ve iyiliğe sevk etmek için uğraşmalıdır. Halkın dinî hassasiyetini zayıflatacak isimlerle mücadele edilmesi ve ülkeden uzaklaştırılması onun bir diğer nasihatidir (Gazzâlî 1938: 51-52) ki bu nasihat, büyük ihtimalle Selçuklu coğrafyasında etkin bir güç haline gelen Bâtınîlerin faaliyetleri sebebiyle kaleme alınmıştır. Esasen o, toplumun durumundan duyduğu rahatsızlığı, yaşadığı dönemde halkın kötü işlerle, idarecilerin de dünya nimetleriyle meşgul olduğu (Gazzâlî 1938: 78) ve içerisinde buldukları zaman diliminde insanların düşüncelerinin bozulduğu ve bütünüyle günahkâr ve kötü niyetli olduğunu söyleyerek dile getirir (Gazzâlî 1938: 79).

g. **İlim sahibi olma.** Halkın idarecinin ahlakıyla ahlaklanacağını vurgulayan Gazzâlî, idarecinin engin görüşlü ve bilgili olması gerektiğini

söyledikten sonra aksi durumda toplumun içerisinde bulunan kötü niyetli isimlerden sâdır olacak huzur bozucu davranışlarının önüne geçilemeyeceği uyarısında bulunmuştur (Gazzâlî 1938: 52). Ona göre geçmiş hükümdarların uygulamalarından ders çıkarmak, hükümdara ufuk katan en önemli davranışlardan birisidir. Bu sebeple akıllı hükümdar, seleflerinin idare biçimlerinden haberdar olmalı, icraatlarından dersler çıkarmalıdır (Gazzâlî 1938: 55).

h. Örneklilik. Hükümdar satranç, tavla, polo gibi oyunlar ile alkollü içeceklerden uzak durmalıdır. Çünkü bu tür davranışların sultana bir faydası yoktur. Aksine zaman alır. Sultanın görevlerini icra edebilmesi için vakte ihtiyacı vardır. Vakit boşa harcandığında gelirler düşer ve eğlence üzüntüye döner (Gazzâlî 1938: 70). Hükmetmenin ana unsurlarından birisi halk tarafından kabul görmektir. Eğer hükümdar halkın genel inançlarının aksine hareket ederse bu durum halk arasında hoşnutsuzluğa ve idarecinin iktidarının tartışmaya açılmasına sebebiyet verecektir.

i. Empati. Gazzâlî'ye göre hükümdar, tebaasına muamelesinde kendisini onların yerine koymalıdır. Eğer o, yönetilen olsaydı nasıl bir idareci isterse, kendisi de o şekilde hükmetmelidir (Gazzâlî 1938: 79).

Gazzâlî, aktardığımız bu özelliklere ilaveten hükümdarlığı; hikmet, bilgi, idrak, her şeyi kavrama gücü, mükemmel bir görünüş, eğitim, süvarilik, silah kullanma becerisi, mertlik, cesaret, ihtiyat, iyi mizaç, güçlü ve zayıfa adalet dağıtımı, dostluk ve yücelik gösterimi, sabır ve nezaket, işlerin yönetiminde adalet ve planlama, geçmişin sâlih insanların geleneklerinin daha çok okunması, önceki hükümdarların âdetlerinin gözetilmesi ve onların icraatlarının öğrenilmesi olarak açıklar (Gazzâlî 1938: 65). Yine Gazzâlî'ye göre fıkıh, edep, Allah korkusu, emanet, doğruluk, haya, merhamet, güzel ahlak, vefa, sabır, hilm ve hoşgörü başarılı bir hükümdarın özellikleri arasındadır (Gazzâlî 1938: 86).

Sultanın Hükmederken Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Sultanın şahsiyetinin kemâle ermiş olması tek başına hükmetmek için yeterli bir meziyet değildir. Kişisel özelliklerine ilaveten, yönetim esnasında da birtakım hususları göz önünde bulundurması ve ona göre hükmetmesi gerekmektedir. Gazzâlî bu özellikleri de kitabında açıklamıştır.

a. Meşveret. Gazzâlî'nin sultanlara verdiği öğütler arasında âlimlere danışma önemli bir yer tutar. Bununla birlikte âlimleri sınıflara ayıran Gazzâlî, bir âlimin fikrinin değerli olması için eylem-söylem birlikteliğine dikkat çekmiştir. Ona göre sultanlar, dürüst ve bildiklerini hayatlarına

tatbik eden âlimleri çevrelerinden eksik etmemelidirler. Çünkü bu tür bilginler, hükümdarın elinde bulunan imkânlarla tamah göstermeyeceklerinden öğüt ve uyarılarında insaf ve şefkatten ayrılmazlar (Gazzâlî 1938: 13-14).¹² Gazzâlî kullandığı örneklerde her bir hükümdarın çevresindeki bilge isimlerden öğütler aldığını ve yönetim biçimlerini bu öğütler çerçevesinde şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Sâsânî hükümdarı Enuşirvan Yunan isimli yardımcısından (Gazzâlî 1938: 55), Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik (715-717) Ebu Hazim'den (Gazzâlî 1938: 17), Abbâsî halifesi Harun Reşid (786-809), devrin meşhur sufileri Şekik Belhî (Gazzâlî 1938: 14) ve Fudayl b. İyaz'dan (Gazzâlî 1938: 15) öğütler almıştır.

b. Hükmetme bir ekip işidir. Gazzâlî'ye göre hükümdarlık farklı noktalardan bir ekip işidir. İdareci önce kendi vicdan muhasebesini yapmalı, ardından da bir işe karar vermeden önce istişâre mekanizmasını işletmelidir. Sultan tek başına adaleti tesis edemeyeceğinin farkında olmalıdır. Bu yüzden yardımcıları (memurları) olmalıdır. Ancak hükümdar, yardımcılarının fiillerinden de sorumlu olduğunun bilinciyle hareket etmeli ve devlet işlerinde görevlendireceği isimleri ona göre seçmelidir. Adaletin yanı sıra dini hassasiyet, dürüstlük, doğruluk ve merhamet devlet memurlarında olması gereken özellikler arasında gösterilmiştir (Gazzâlî 1938: 18-19). Sultanın başarısı erdemli, değerli ve ehil bir vezir ile mümkündür. Hiçbir sultan yoktur ki, vezirsiz hüküm sürebilsin ve adaleti sağlayabilsin (Gazzâlî 1938: 95).

c. Doğru Bilgiye Ulaşma Çabası. Bir idareci tebaasının tamamının mutluluğu için çalışmalıdır. Her dönemde iktidarın menfaatlerinden istifade etmek isteyenler olmuştur ve de olacaktır. Bu tür insanlar kendi menfaatleri doğrultusunda hükümdarların gözlerini boyamaktan ve onları yanıltmaktan çekinmezler. İyi bir idareci övülmekten ve nefsi duyguları okşayan güzel sözlerden mutlu olmamalıdır. Akıllı hükümdar, halk arasında dolaşarak onların durumunu inceleyip idare hakkındaki düşünceleri halkın dilinden duyacak bir grup teşkil etmelidir (Gazzâlî 1938: 24-25) Bu tavsiyesiyle Gazzâlî hükümdara, sokağın sesine kulak verecek, halkın gündemine hâkim olacak, nabzını tutup idareciyi reel gündem ve sorunlardan haberdar edecek bir ekibin zaruriyetinden bahsetmektedir ki, çağları aşan bu tavsiyeye uyan idarecilerin her dönemde başarılı olduğunu görmekteyiz.

¹² Gazzâlî eserinin ilk kısmında sultana, Cuma günlerini Allah'a ayırmasını öğütlerken günü nasıl geçireceğine dair öğütler de vermiştir. Bu öğütlerden birisi de, her Cuma yazmış olduğu bu eseri okumasıdır. Her iki öğüdü birleştiren derinden bir mesaj verildiğini düşünebiliriz.

d. **Dinî emir ve yasaklara uyma.** Gazzâlî, halkı mutlu etmenin idarecinin temel hedeflerinden olması gerektiğini vurgulamakla birlikte bunu yaparken hükümdarın, halkı mutlu etme adına, dinî emir ve yasaklardan ödün vermemesi gerektiğini de ilave etmiştir (Gazzâlî 1938: 25).

e. **Örneklik.** Halkın sorumluluğunu hükümdarın omuzlarına yükleyen Gazzâlî, halkın yöneticisinin gündemini takip edeceğini belirtmektedir. Bu sebeple idarecinin gündemine dikkat etmesi gerektiğini, halkına örnek işlerle uğraşması gerektiğini savunmuştur. Vermiş olduğu bu nasihati de Emevî halifelerinin hayatlarından örnekler vererek temellendirmiştir (Gazzâlî 1938: 52-53).¹³

f. **Ehliyet.** Gazzâlî'nin önem verdiği ve sultanı uyardığı bir diğer husus, tayinlerde ehliyet ve liyakate riayettir. Hükümdar halk arasında zengin-fakir, güçlü-zayıf ayrımı yapmadan herkesin üzerine hassasiyetle eğilen, merhamet ve vicdan sahibi, devletin şerefini korumayı önceleyen isimleri idareci olarak görevlendirmelidir (Gazzâlî 1938: 23). "İşi ehline verin" düsturundan hareket eden Gazzâlî, naehil kişilerin eline verilecek gücün memleketi ve hükümranlığı helâke sürükleyeceğine, ülke içerisinde düzeni bozup kaosa sebebiyet vereceğine dair uyarılarda bulunmuştur. Bu duruma dûçar olmama adına hükümdarın içerisinde âdilik bulunan, yanlış işlerle meşgul olan kimseleri ülkesinde barındırmaması gerektiğini salık vermiştir (Gazzâlî 1938: 75). Bozulan devlet düzenini fırsat bilen bazı emirlerin kendi ikballeri doğrultusunda hareket ettikleri tarihi bir gerçekliktir. Muhtemelen bu öğüdün arka planında da, zikredilen muhteris devlet adamlarının icraatları yatmaktadır.

g. **Eşitlik.** Hükümdar, devlet işlerinde hiç kimseye müsamaha göstermemeli ve ayrıcalık tanımamalıdır. Aksi bir tutum, halkın zihninde hükümdarın adalet ile hükmetmediği fikrinin doğmasına sebep olacaktır (Gazzâlî 1938: 72).

h. **Ulaşılabilirlik.** Halk ile arasına sınır koyan veya duvar ören hükümdarlar, halkın içerisinde bulunduğu durumdan bîhaber olacakları için sorunlara çözüm üretemeyeceklerdir. Ayrıca halk ile iletişim kanallarının kapalı olmasından istifade eden memurlar topluma zulüm

¹³ Velid b. Abdülmelik'in gündemi bina inşa etmek olduğu için onun döneminde halkın gündeminin konak, saray ve bina olduğunu; Süleyman b. Mervan'ın çok yemek yemek ve arzularına karşı zaafı olduğu için hilafeti döneminde halkın birbirine ne yemek pişirdiğini sorduğunu, Ömer b. Abdülaziz'in ise gece-gündüz ibadetle meşgul olması hasebiyle onun döneminde halkın Kur'an okumakla, sadaka vermekle ve hayır işleriyle ilgilendiğini belirtmiştir. Bkz. Gazzâlî, s. 52-53.

etmekten geri durmayacaktır. Halkın hükümdara kolay erişebilmesi hükümdara ülkenin bütün sorunlarından haberdar olma yolunu açarken, memurların da işlerinde özenli olmalarını sağlayacaktır (Gazzâlî 1938: 85).

Gazzâlî, hem hükümdarda olması gereken özellikleri hem de hükmederken dikkat edilmesi gereken hususları aktardıktan sonra verdiği tavsiyelerin ne kadar yerinde olduğunu gösterme adına kitabın sonuna eski bir hükümdarın dilinden yönetimi kaybetmenin sebeplerini aktarmıştır. Gazzâlî'nin anlatımına göre hükümdarın, devlet ve kuvvette gururlanması, müşâvereden uzaklaşması, ehliyetsiz kimseleri önemli görevlere tayin etmesi, ihtiyaç anında çözümü bulma hususunda yetersizliği, acil çözüm gerektiren işleri ağırdan alması, fırsat çıkınca değerlendirememesi ve halkın ihtiyacını karşılamak için az çaba göstermesi (Gazzâlî 1938: 89) hükümdarlığını kaybetme sebebidir ki, sayılan bu sebepler kitap boyunca Gazzâlî'nin hükümdara verdiği tavsiyelerin olumsuzlarıdır.

Sonuç

Gazzâlî'nin eserini, yazıldığı dönemin tecrübeleri üzerinden değerlendirdiğimizde onun ince bir üslupla, doğrudan hedef göstermeden, yaşanan sorunların müsebbibi olarak gördüğü noktaları işaret ettiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda anarşi ve kaos, toplumun huzurunu bozan, hükümdarın mücadele etmesi gereken en büyük kötülük olarak görünmüştür.

Gazzâlî'nin çizmiş olduğu yönetici portresi genel manada; ataerkil olmayan, fakat hukuk kurallarının uygulanması ve adaletin tesisi adına kısmen despotik bir monarşidir. Gazzâlî, hükümdarın Allah tarafından seçildiğini ve doğrudan ona karşı sorumlu olduğuna inanır. Esasen bu anlayışın, o dönemde kabul gören bir teori olduğunu söyleyebiliriz.

Taht üzerinde hak iddia eden isimlerin ve bu durumdan istifade etme maksadıyla kaos ve kargaşaya ses çıkarmayan devlet adamlarının sebep olduğu sorunlara, mezhep kavgaları da eklenince Gazzâlî'nin yaşadığı dönemin sıkıntılarına çözüm üretme noktasında vurguladığı en önemli iki kavram itaat ve adalet olmuş ve adalet mülkün temelidir karinesinden hareket etmiştir. Bu noktada şunu da belirtmeliyiz ki, Gazzâlî'nin nezdinde sultanın hangi ırktan olduğunun bir önemi yoktur. Hükümdar adil olduğu müddetçe ona itaat mecburidir. Halk, hükümdarlığın Allah'ın takdiri olması hasebiyle hükümdara itaat etmeli ve onu sorgulayıp "yeni arayışlar" içerisine girmemelidir. Hükümdar da sahip olduğu makam ve gücün dünyada adaleti tesis etmek için kendisine verildiğinin bilincinde olarak hareket etmelidir.

Gazzâlî'nin eserinde yer verdiği referansları arasında Sâsânî hükümdarları başta olmak üzere İslam öncesi unsurların önemli bir yekûn tutması siyaset düşüncesinin oluşmasında bu unsurların etkisini görme açısından önemlidir. Esasen birçok idarî kadro ve kurumun Sâsânîlerden tevarüs etmiş olması da bu etkinin boyutlarını genişletmiştir.

Kur'an'ın ve hadis külliyyatının hayatın her alanında son derece önemli bir referans kaynağı olduğu bir dönemde, her halükarda hükümdara itaat edilmesi gerektiğinin dinî bir söylem olarak geliştirilmesi sultana çok geniş hareket imkânı vermektedir. Bu söylem, isyan edenlere veya fitne çıkaranlara karşı alınacak tedbirler noktasında hükümdarın elini rahatlatmıştır. Bir kez daha hatırlatmakta yarar var ki, Gazzâlî eserini Bâtınî faaliyetlerinin Selçuklu coğrafyasında düzeni bozduğu, taht mücadelelerinin her anlamda toplumsal hayatı olumsuz yönde etkilediği bir dönemde kaleme almıştır. Eserin tamamına baktığımızda, özetle söyleyebiliriz ki Nasihatü'l-Mülûk'de, geleneksel din ve dünya (devlet) kardeşirler anlayışının din ve hükümdarlık ayrılmaz ikiz gibidir haline geldiğini görmekteyiz. Din köktür, siyasal otorite de onun koruyucusudur (Black 2011: 102). Sağlam bir dinî temele dayanmayan otorite yıkılmaya mahkûmdur. Aynı şekilde güçlü bir otoritenin muhafazasından mahrum olan dinde de çürümeler baş gösterebilir.

Netice itibariyle, Gazzâlî'nin verdiği öğütlere, hükümdarda aradığı özelliklere baktığımızda Nasihatü'l-Mülûk'ün evrensel ve her döneme hitap eden bir içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda çağlar üstü bir nitelik taşıyan ve genel geçer ilkeler üzerine tesis edilen bu eserden, sadece yazıldığı devrin değil, bugünün ve geleceğin idarecilerinin de çıkaracağı birçok dersler olduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977.
- Bagley, F.R.C., *Ghazali's Book of Counsel for Kings (Nasihat al-Muluk)*, University of Durham Publications, London, 1964.
- Black, Antony, *The History of Islamic Political Thought From the Prophet to the Present*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2011.
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, *Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Darü't-Tıbaati'l-Amire*, 1286.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, 505/1111, *Nasihatü'l-Mülük*, ba mukaddime, tashih ve haşiyeye: Celaleddin Hümeî, Çaphane-i Meclis, Tahran, hş. 1315-17.
- Hüseynî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1999.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, (630/1233), *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966.
- Lambton, A.K.S., "The Theory of Kingship in the Nasihat-ul-Muluk of Ghazali", *The Islamic Quarterly*, London, 1954, 47-55.
- Nizamü'l-mülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b İshak et-Tusî, 485/1092, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Tarihi [1040-1157])*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit. Muhammed İkbâl, Leyden, 1921; trc. Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara 1957.
- Reşidü'd-Din, Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, haz.: Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1960.